

Sammlaren

Tidskrift för

svensk litteraturvetenskaplig forskning

Årgång 111 1990

Svenska Litteratursällskapet

Detta verk har digitaliserats. Bilderna av den tryckta texten har tolkats maskinellt (OCR-tolkats) för att skapa en sökbar text som ligger osynlig bakom bilden. Den maskinellt tolkade texten kan innehålla fel.

REDAKTIONSKOMMITTÉ

Göteborg: Lars Lönnroth, Stina Hansson

Lund: Ulla-Britta Lagerroth, Margareta Wirmark

Stockholm: Inge Jonsson, Kjell Espmark, Ulf Boëthius

Umeå: Sverker R. Ek

Uppsala: Thure Stenström, Lars Furuland, Bengt Landgren

Redaktör: Docent Ulf Wittrock, Litteraturvetenskapliga institutionen,
Slottet ing. AO, 752 37 Uppsala

Distribution: Svenska Litteratursällskapet,
Litteraturvetenskapliga institutionen, Slottet ing. AO, 752 37 Uppsala

Utgiven med understöd av

Humanistisk-Samhällsvetenskapliga Forskningsrådet

Bidrag till *Samlaren* bör vara maskinskrivna med dubbla radavstånd och eventuella noter skall vara samlade i slutet av uppsatsen. Titlar och citat bör vara väl kontrollerade. Observera att korrekturändringar inte kan göras mot manuskriptet.

ISBN 91-87666-04-9

ISSN 0348-6133

Printed in Sweden by

Almqvist & Wiksell Tryckeri, Uppsala 1991

och gladare efteråt,» skriver författarinnan midsommaren 1917 med en reverens för både adressaten Ellen Key och den franske romanhjälten, vilken hos oss åstadkom en veritabel Rollandfeber. Inte heller Krusenstjerna var oberörd av den och *Jean-Christophe* framstår som en viktig del i det intertextuella rum, där *Fröknarna von Pahlen* skriver in sig. Dessutom finns ett par frapperande motivöverensstämmelser mellan Pahlen-serien och de två första delarna av Rollands *L'âme enchantée*, i svensk översättning 1923 och 1924.

Med tanke härpå kan perspektivet vidgas och *Fröknarna von Pahlen* placeras in i ett bredare litterärt spänningsfält än det primitivistiska. Vinsten med det är att romansvitens specifika tematik då avtecknar sig tydligare. Dess sårmarke tycks inte vara begärets Janus-ansikte eller det tvetydiga naturbegreppet, inte de flytande egogränserna eller kvinnors blodgemenskap, inte kvinnans skräck att objektifieras i den erotiska upplevelsen och inte heller äktenskapskritiken. Den unika nerven är tematiseringen av det regressiva symbiotiska begäret, vilket Birgitta Svanbergs avhandling också lyfter fram på ett skickligt och trovärdigt sätt. Dock skall det tilläggas att *Fröknarna von Pahlen* inte förutsätter att detta begär är exklusivt kvinnligt. Också flera av romansvitens män drivs av samma dödsdömda längtan efter den gränslösa bekräftelsen i modersfamnen.

Den expansiva feministiska teori- och metoddiskussionen här på 1980-talet flyttat fram sina positioner avsevärt, framför allt genom den s.k. genus-teorin. Birgitta Svanbergs avhandling inordnar sig dock snarare i tidigare kvinnoforskningens gynokritik med dess kvinnocentrerade perspektiv. Som sådan har *Sanningen om kvinnorna* metodiska tvetydigheter som utmanar till diskussion eller gensaga. Avhandlingens stora förtjänster är lika iögonenfallande. Den lyfter fram ett av den svenska mellankrigstidens mest fångslande kvinnliga författarskap och kastar nytt och perspektivrikt ljus över Agnes von Krusenstjerna som kvinnopsykolog och kvinnoskildrare. Efter Birgitta Svanbergs arbete går det inte längre att läsa Pahlen-viten på samma sätt som tidigare. Därtill kommer *Sanningen om kvinnorna* att bli en viktig utgångspunkt för den som vill intressera sig för *Fröknarna von Pahlen* som litterärt konstverk, vilket ligger utanför de ramar som Birgitta Svanberg har ställt upp för sin bok.

Ingeborg Nordin Hennel

Eva Vikström: *Sverigespel. Kent Anderssons och Bengt Bratts dramatik 1967–71 mot bakgrund av samhälls- och teaterdebatten*. Acta Universitatis Umensis. Umeå Studies in the Humanities 88. Umeå 1989.

Den avhandling som dramaforskaren Eva Vikström i mars 1989 lade fram till offentlig granskning vid Umeå universitet bär titeln *Sverigespel* med underrubriken Kent Anderssons och Bengt Bratts dramatik 1967–71 mot bakgrund av samhälls- och teaterdebat-

ten. Tyngdpunkten har Vikström naturligt nog lagt vid analyser av vad som sedermera kommit att gå under beteckningen Göteborgstrilogin, alltså pjäserna *Flotten* (av Kent Andersson, uppförd 1967), *Hemmet* (av Kent Andersson och Bengt Bratt, likaledes uppförd 1967) och *Sandlådan* (av Kent Andersson, uppförd 1968), som ägnas var sitt kapitel.

Huvudsyftet har varit att granska mot vilken social och kulturell bakgrund Göteborgs stadsteaters grupp-teateridéer växte fram under 60-talet och sedan analysera hur dessa förverkligades på scenen. Det är därför naturligt att de tre huvudkapitlen föregås av en bakgrundsteckning av det sociala, ekonomiska och kulturella klimatet i Sverige under 60-talet, av den kulturella debatten i allmänhet och teaterdebatten i synnerhet. Förhållandena vid Göteborgs stadsteater under den aktuella perioden skisseras också och Vikström deklarerar sina utgångspunkter i förhållande till källaget osv. Detta sker i sammanlagt fyra kapitel, som alltså föregår de tre pjäsanalyserna som står i fokus och som också följs upp av ett försök till receptionsanalys i ett kapitel om mottagandet.

Efter en översikt över perioden 1969–71, bestående av en kortare redogörelse för repertoarutvecklingen vid Göteborgs stadsteater och de debatter som blev följden därav, t.ex. den s.k. röt månadsdebatten i pressen, är vi så framme vid slutkapitlet, som behandlar pjäsen *Tillståndet* (av Kent Andersson och Bengt Bratt, uppförd 1971). Analysen av *Tillståndet*, som i sin egenskap av meta-pjäs får sägas ligga på en något annorlunda nivå än de pjäser som kommit att räknas till trilogin, är också avsedd som Vikströms slutkommentar till och sammanfattning av avhandlingen i dess helhet.

Formellt sett lämnar avhandlingen en del övrigt att önska. Rent språkligt kännetecknas den ibland av en viss vaghet, där författaren gör en kringgående rörelse i stället för att slå fast de fakta som utan tvivel är resultatet av hennes forskarmödor. Mot denna lite luddiga formuleringskonst ställs av och till försök till en mer vetenskaplig stringens, som dock i sina språkliga uttryck riskerar att kantra över i en något tungfotad kanslissvenska. Hänvisningstekniken kunde med fördel ha gjorts läsarvänligare.

Av särskilt intresse är kapitlet *Samhällsbild, författare, källor*, liksom huvudkapitlen om *Flotten*, *Hemmet* respektive *Sandlådan*, plus det till dessa anslutande kapitlet om mottagandet. Författaren konstaterar själv att »varje metod att analysera en scenhändelse rymmer sin speciella problematik, eftersom en rekonstruktion, vilken form den än har, aldrig kan göra rättvisa åt det sceniska skeendets komplexitet» (s. 48). För att så långt sig göra låter ändå uppnå rekonstruktioner av just scenuppsättningar har Vikström använt sig av TV-insceneringar av *Flotten*, *Hemmet* och *Sandlådan* som huvudkällor, för att sedan komplettera med intervjuer med berörda författare, med regissören Lennart Hjulström, med bilder från scenuppsättningar och med recensionsmaterial. Hon har dessutom haft tillgång till ljudupptagningar från själva föreställningarna – eller i varje fall från vissa föreställningar.

Det säger sig självt att det inte är någon lätt uppgift

att utifrån det här blandade materialet, där man dessutom måste ta till omvägar via TV, åstadkomma *uppsättningsanalyser* av de ursprungliga teaterhändelserna. Vikström är klart medveten om det snåriga källäget och naturligtvis även om de tekniska problem som uppstår när man försöker jämföra olika media. Med de problemen i minne anser hon det dock möjligt att via TV-uppsättningar analysera även scenuppsättningar. Efter intervjuer med författare och regissör drar hon slutsatsen att »TV-insceneringarna så nära som möjligt dokumenterar ursprungsuppsättningarna». Hur nära är dock svårt för den kritiske läsaren att riktigt bilda sig någon klar uppfattning om. Hon anser vidare att grunden i och med detta är lagd för uppsättningsanalyser av de tre pjäserna och deklarerar framtida att hon inte i fortsättningen kommer att gå in på ytterligare jämförelser mellan scen- och TV-uppsättningar.

Jag finner Vikströms tillvägagångssätt diskutabelt och något lättvindigt ur källkritisk synvinkel. Som jämförelse kan nämnas den danska undersökning av Sandlådan som 1971 gjordes av Bjørn Andersen och Janne Risum och som gällde en uppsättning på Glad-saxe teater. Andersen och Risum har kunnat göra en konsekvent och detaljerad uppsättningsanalys därför att de som källor haft bandupptagningar (ljud), rollhäfte, scenfotos och inte minst egna iakttagelser, då de kunnat följa repetitionsarbetet under ett par veckors tid. Syftet med denna undersökning ligger inte långt från Vikströms eget, så som hon själv formulerat sin målinriktning. Hon underlåter emellertid att ta ställning till denna den enda heltäckande analys av jämförbart slag som gjorts av någon av pjäserna ur Göteborgstrilogin.

Ett alternativt som kanske gjort Vikströms arbete större rättvisa kunde ha varit att välja att utgå från dramatexterna och inrikta sig på regelrätta dramaanalyser, låt vara att hon med fördel och som ett plus i kanten selektivt kunnat ta med iakttagelser från scenuppsättningar för att bygga under sina tolkningar och även uppnå en illustrativ effekt. I praktiken är detta faktiskt också vad avhandlingsförfattaren i stor utsträckning ägnar sig åt. Efter att i kapitlet om Flotten ha gett en hel del målande beskrivningar av scenisk gestaltning stöder sig författaren vad gäller resten av trilogin mycket starkt just på texten. Avhandlingens underrubrik talar ju f.ö. om Kent Anderssons och Bengt Bratts *dramatik* mellan 1967 och 1971. Likafullt håller hon fast vid sin ambition att åstadkomma uppsättningsanalyser, vilket är svårt att uppfatta som särskilt konsekvent.

Även om man läser framställningen ur dramaanalytisk synvinkel gör den ofta ett mer beskrivande än analyserande intryck, låt vara att bestickande kopplingar ofta görs till de aktuella samhällsförhållandena. Min bedömning av framställningssättet som deskriptivt och refererande rymmer också ett önskemål om större koncentration. Här och var kunde texten med fördel ha bantats ner till förmån för en verklig problematisering och för en diskussion som ideligen tangeras men som aldrig genomförs, nämligen kring den tunga frågan om *varför* de här samhällskritiska pjäserna, som ju ändå så uppenbart gick i bräsch för

något nytt, i stort sett accepterades av kritiken och av etablissemangen.

Kapitlet om mottagandet inleds med konstaterandet att »alla pjäserna i den trilogi som Flotten, Hemmet och Sandlådan – sedda i historiens ljus – kan sägas utgöra mottogs överlag entusiastiskt både av kritik och publik» (s. 205). Vikström noterar vad gäller Flotten att endast ett fåtal recensenter fäste särskild vikt vid det politiska budskapet. I mottagandet av Hemmet ser hon tre huvudlinjer hos kritiken, där man antingen undviker att gå in i ideologiska resonemang, där man gör det i förbigående och väljer att betona andra kvaliteter hos uppsättningen eller – undantagsvis – gör den samhällskritiska dimensionen till en huvudsak och i enlighet med författarnas intentioner ser dramat som en symbol för folkhemmet Sverige och dess politiska utveckling. Också Sandlådan mottogs positivt av kritiken och även om den faktiskt utlöste en ideologisk efterhandsdebatt inom vänstern så tycks reaktionerna från arbetarrörelsen i stort ha varit lama och i varje fall inte motsvarat Kent Anderssons förhoppningar om att få igång en diskussion inom socialdemokratien. Men: *Varför* gick det på det här sättet? Var pjäserna trots allt ganska oförargliga eller kunde de av någon annan anledning så att säga tas som gisslan av etablissemangen?

Den frågan blir brännande inte minst i slutkapitlet, som alltså utgörs av en analys av Tillståndet, som utspelar sig på ett mentalsjukhus, där patienterna under ledning av en terapeut förbereder en kabaré som skildrar de intagnas situation. Den tenderar att få en kritisk udd mot hela vårdapparaten och på ett metaplan rör det sig utan tvekan om teaterns villkor i samhället i stort, för att inte säga om en regelrätt samhällskritik. Kabarén skall fungera som jubileumsunderhållning och sjukhusledningens inskrider naturligtvis när kritiken går utanför de »lämpliga» ramar. Toleransen är tydligt repressiv och detta begrepp står också i fokus för Vikströms analys som avser att retrospektivt kasta ljus över gruppteaterverksamheten vid Göteborgs stadsteater. Hon kommenterar även kritikermottagandet av Tillståndet i detta perspektiv: »Att så få av recensenterna diskuterade den repressiva toleransen, liksom att efterhandsdebatten av Tillståndet uteblev, kan på sätt och vis betraktas som en tillämpning av just repressiv tolerans. Man höll sig företrädesvis till det konkreta innehållet, vården, men gick inte in i en djupare diskussion kring yttrandefrihetens gränser, teaterns frihet etc.» (s. 252).

Men den diskussion som man senast i avhandlingens slutkapitel väntat sig kring problemet *varför* pjäserna, nu också inklusive Tillståndet, som Vikström ju betraktar som en summering av gruppteaterverksamheten, bemöttes på detta sätt, utelämnat fortfarande. I avslutningskapitlet kunde man också önskat sig ett sammanfattande grepp, där trådarna från avhandlingens olika avsnitt knutits samman, och där problem av det här slaget alltså diskuterats på ett genomfört sätt. Det kunde ha skett utan någon omväg/genväg via en metapjäsanalys, även om en sådan naturligtvis kunde ha haft sin givna plats som slutpunkt och tillspetsat illustrationsmaterial också i ett sådant

kapitel. Sätillvida vill jag gärna erkänna att greppet är fyndigt valt. Men det hela hade kunnat göras läsarvänligare och det är enligt min mening beklagligt att avhandling författaren inte gör sig själv, sitt material och sina forskningsresultat full rättvisa i dessa avseenden.

Sammanfattningsvis måste dock sägas att Eva Vikström i sin avhandling mycket övertygande fått fram kopplingen mellan de sociala förhållandena under den aktuella perioden och det samhällskritiska fundamentet i pjäserna. Därmed råder heller ingen tvekan om att hennes huvudsyfte är uppnått. Det nära förhållandet mellan samhälle och teater var ju ytterst specifikt för den här epoken – även om samhället gjorde sitt bästa för att blunda för det. Vikström har gett oss bakgrunden till detta fenomen på ett högst belysande sätt och även i övrigt satt in det som hände i samhället och på scenen i referensramar som kommande forskning inte kan undvara. Med sin avhandling om Sverigespen i Göteborg har hon brutit upp ny och oarbetad mark kring en vital period i svensk teaterhistoria.

Birgitta Jansson

Bengt-Göran Martinsson: *Tradition och betydelse. Om selektion, legitimering och reproduktion av litterär betydelse i gymnasiets litteraturundervisning 1865–1968*. Linköping Studies in Arts and Science. 35. Linköping 1989.

Det har länge varit svårt att vid universiteten få fram forskning om förhållanden inom skolan, särskilt beträffande undervisningens innehåll. Det gäller också ämnesteoritisk och ämnesmetodisk forskning inom svenskämnet ramar. På 70-talet började det dock ljusna. Inom det språkliga området bröts isen av det stora projektet Skrivsyntax, som startades i Lund 1970 och som resulterade i flera avhandlingar. Kursplanernas litterära moment, deras teori och praktik, blev samtidigt föremål för vetenskaplig granskning vid Gunnar Hanssons specialseminarium i Göteborg och därifrån emanerade också flera doktorsavhandlingar. Efter sin överflyttning till Linköping, som professor vid Tema Kommunikation där, har Gunnar Hansson fortsatt att intressera sig för litteraturundervisningen i skolan och även inspirerat fler elever att göra så. Senast har han varit handledare för Bengt-Göran Martinsson i det avhandlingsarbete, som resulterade i disputation i april 1989 och som skall granskas i denna recension (av fakultetsopponenten).

Det bör dock dessförinnan påpekas att Gunnar Hansson själv genom sin avhandling *Dikten och läsaren* (1959) var en av pionjärerna för litteraturpedagogisk forskning i vårt land. En annan – och annorlunda – var Karin Tarschys, som några år dessförinnan disputerade på »*Svenska språket och litteraturen*». *Studier över modersmålsundervisningen i högre skolor* (1955).

Martinsson börjar sin välskrivna och energiskt genomförda undersökning med att placera in denna i ett

internationellt perspektiv, »det sentida och forskningsmässiga intresset för läsaren», och urskiljer där två linjer, en kontinental (i första hand tyskspråkig) och en angloamerikansk (med utgångspunkt hos Richards). Naturligtvis definieras också den sentida termen *reception*, som vidare sätts in i det institutionella sammanhang, vari undersökningen rör sig: hur gymnasisten tillägnar sig och ger uttryck för sin litteraturupplevelse och litteraturkunskap i skolan, enkannerligen på gymnasiestadiet. Eller med Martinssons egna ord: »Läsaren måste ... träda i kontakt med litteraturen för att bli till som läsare. – Det är om detta förhållande denna avhandling skall handla.» (s. 9) Han fixerar också den period och det material som är avhandlingens ram och bas: 1965–1968, dvs. den tid då gymnasiestudierna avslutades med studentexamen, samt ett antal studentuppsatser om litterära ämnen under denna period eller i varje fall större delen av den.

I det andra kapitlet, som är ett centralt avsnitt i avhandlingen, beskriver Martinsson ett antal 'förhållningssätt' till litteratur som han menar att abiturienterna givit uttryck åt i sina uppsatser och därvid också visat hur »litteraturen förmedlats, behandlats och tillägnats i undervisningen». Han anser att dessa förhållningssätt varit »relativt konstanta» under vissa kronologiskt avgränsade perioder. Detta kan sägas vara avhandlingens tes.

Ett 'förhållningssätt' konstitueras av tre faktorer: 1) författarens relation till verket, världen och publiken, 2) verkets relation till de båda övriga faktorerna och 3) världens förhållande till litteraturen (verk och författare). »Dessa perspektiv utesluter inte varandra, utan de utgör betoningar av olika delar i förhållningssättet och kompletterar på så sätt varandra.» (s. 29) Här finns en reservation av författaren, som visar sig befogad, när han senare använder dessa perspektiv för att analysera och karakterisera olika förhållningssätt.

Så presenterar han de tre huvudsakliga förhållningssätt som han anser sig kunna belägga i studentuppsatserna: *det idealistiska*, *det historisk-empiriska* och *det psykologisk-symboliska*. I det första beskrivs författaren »i profetiska termer» och verket som avbildande en idealvärld. I det andra intar författaren en mera undanskymd plats, snarast som en vanlig medborgare och professionell skribent, medan verket avspeglar den »verkliga världen», inte idévärlden. Det tredje förhållningssättet framhåver visserligen åter författaren, men inte »profeten» utan den känsliga och disharmoniska människa, som utifrån betraktar människoleken och skildrar denna starkt subjektivt och med användande av symboler. Dessa förhållningssätt har Martinsson kunnat utläsa ur 56 uppsatser från Högre allmänna läroverket i Linköping, skrivna vid 10 skrivningstillfällen 1877–1952. Dock reserverar han sig även mot denna kategorisering: förhållningssätten »är närmast att betrakta som teoretiska idealtyper och konstruktioner, vars enskilda delar inte kan iaktas på en och samma gång i en enskild studentuppsats». (s. 31) Förhållningssätten analyseras så fram ur tre »mönsteruppsatser» från Linköpings läroverk resp. åren 1882, 1922 och 1960.